

ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА”

В умовах здобуття Україною незалежності перед істориками відкрилися нові можливості щодо вивчення багатьох історичних проблем, на які було накладено за часів радянської влади табу. Друга світова і її невід’ємна складова радянсько-німецька війна також не залишилися поза увагою науковців. Серед неперіоритетних тем за радянських часів слід виділити проблему окупаційного режиму, який розглядався однобічно й під заангажованим партійним кутом. Введення до наукового обігу нових архівних джерел дають можливість по-іншому подивитися на проблему окупаційного режиму на території України, зокрема розглянути соціокультурну політику на значній території України, що увійшла до рейхскомісаріату „Україна”. Тому метою даної статті є аналіз ідеологічного підґрунтя саме соціокультурної політики як невід’ємної складової нацистської окупаційної політики на території України.

На сьогоднішній день опублікована значна кількість збірників документів, монографій, синтетичних праць, пов’язаних з вивченням ідеологічного підґрунтя експансіоністської політики А. Гітлера на Схід. Серед робіт, пов’язаних з ідейними витоками нацизму, планами нацистського командування щодо українських земель, заслуговує на увагу дослідження В. Дашичева [1]. Велика кількість німецьких документів, вперше залучених до наукового обігу, становить значну цінність, і не втрачає актуальності й у наші дні. Вагомий внесок до вивчення даного питання зробив В. Коваль. У своєму узагальнюючому дослідженні він дійшов висновку, що задовго до приходу до влади нацизм проголосив свої агресивні зовнішньополітичні плани, головним завданням серед яких було здійснення східної загарбницької політики, а саме: завоювання європейської частини СРСР для розширення „життєвого простору” німецької раси. Для досягнення такої мети нацисти бачили лише один спосіб – ліквідувати СРСР, у тому числі й Україну, а також знищити населення, „очистити територію” для „арійської раси” [2]. Серед синтетичних праць, збірників документів і монографій, опублікованих останнім часом, привертають увагу „Політична історія XX ст.” [3], „Україна в Другій світовій війні у документах” [4] й монографія В. Косика [5] та ін.

Ґрунтуючись на положеннях реакційної псевдонаукової теорії німецького географа Ф. Ратцеля про визначальне значення в житті держави її географічного становища, нацисти стверджували, що територія Німецької імперії не відповідала зростаючій чисельності й потенційним можливостям німецької нації. „Ми як дерево, що вросло коріннями в ущелину скелі, – писав один з публіцистів того часу. – Або ми розсунемо камінь і будемо рости далі, або опір виявиться настільки великим, що ми зачакнемо тому, що не будемо одержувати достатнього харчування” [6, с.108]. Ця теза стала квінтесенцією ідеї „розширення життєвого простору” і була проголошена А. Гітлером. У подальшому вона стала основною метою діяльності правлячої нацистської партії. Фюрер обіцяв своєму народу: „Я маю намір вирішити німецьке питання, тобто вирішити проблему німецької території. Майте на увазі, що, поки я живий, ця ідея буде цілком володіти мною. І ще будьте впевнені, що, як я передбачаю, коли в якийсь момент знадобиться зробити крок уперед, тоді миттєво почну діяти й при цьому не побоюся вжити крайніх заходів, тому що я переконаний, що це питання так чи інакше має бути вирішеним” [7, с.367]. Зрозуміло, що під рішучими кроками малися на увазі захоплення необхідних для розширення „життєвого простору” територій.

У своїй книзі „Майн кампф” А. Гітлер обґрунтував основні напрямки нацистської агресивної політики і пояснив, що розширення „життєвого простору” для німецького народу може відбутися тільки за рахунок Росії...” [8, с.438].

„Якщо ми хочемо створити нашу велику Німецьку імперію, ми повинні, насамперед, витіснити і винищити слов’янські народи – росіян, поляків, чехів, словаків, українців, білорусів”, – цинічно заявляв А. Гітлер [9, с.7]. Подібні заяви лунали неодноразово. Про гітлерівські плани захоплення світу повідомлялося ще у 1939 р. у роботі Г. Раушнінга „Говорить Гітлер”. „Я поставлю в центр сталевий стрижень великої Німеччини... блок ста мільйонів... Потім – Східна федерація: Польща, Прибалтійські держави, Угорщина, Балкани, Україна, Волга-ланд, Грузія. Федерація, але без армії, без власної політики, без своєї економіки... Західна федерація: Голландія, Франція, Фландрія, Північна Франконія... Північна федерація - Данія, Швеція, Норвегія...” – так бачив майбутню Європу фюрер [10, с.42].

Провідна роль у процесі підготовки підґрунтя „освоєння” нових територій належала створеному у квітні 1933 р. Зовнішньополітичному відомству (АПА) гітлерівської партії НСДАП. Очолив цю структуру один з головних ідеологів нацизму А. Розенберг. У середині АПА був утворений спеціальний „головний відділ” на чолі з А. Шикеданцем (партійний та адміністративний діяч, вважався з самого початку спеціалістом з „російського питання”), який був одним з найбільш близьких спільників А. Розенберга, що підтримував зв’язок з російською білою еміграцією. Важливу роль при штабі відігравав Г. Лейббрандт (виходець з Одеси, з 1919 р. жив у Німеччині, вважався фахівцем з „українського” питання). Згодом Г. Лейббрандт, посівши місце А. Шикеданця, став „начальником штабу” АПА.

Штаб АПА займався розробкою „теоретичних основ” для майбутнього освоєння європейського Сходу. Головними напрямками роботи цієї установи були розробка планів використання економічного потенціалу, адміністрування захоплених територій, впровадження стратегічних планів з „освоєння” загарбаних нових колоній „третього рейху” [11, с.77].

Для вироблення конкретних заходів щодо окупації Радянського Союзу на початку квітня 1941 р. було утворене центральне бюро на чолі з А. Розенбергом. Воно мало підготувати рішення щодо питання про східний простір. В основу складених під його керівництвом первісних планів був покладений старий принцип „розділяй і володарюй”, до якого була додана вимога „знищуй”. Окуповані радянські території проектувалося тимчасово поставити під контроль „імперських комісаріатів”. Закінчивши війну, чого, за розрахунками гітлерівців, слід було очікувати восени 1941 р., прибалтійські республіки й Крим планувалося відразу перетворити на райони німецької колонізації. Білорусія, Україна й „Туркестан” повинні були стати буферними державами, повністю підпорядкованими Німеччині. Їх кордони передбачалося відсунути далеко на схід за рахунок території Росії, що була приречена на ліквідацію як держава. До населення України, прибалтійських республік і Кавказу план передбачав установити більш м’яке ставлення, ніж до росіян. Хоч при цьому А. Гітлер вимагав йти напролом у колонізації „східного простору”, і не робити поступок для будь-якого народу.

20 квітня 1941 р. А. Гітлер призначив А. Розенберга „уповноваженим з вивчення проблем східноєвропейського простору”. За допомогою великого штату співробітників він почав розробляти інструкції для майбутніх „завойовників Росії”, серед яких слід виділити: 23 квітня 1941 р. – меморандум про функції й завдання управління східноєвропейським простором; 7 травня 1941 р. – інструкція для майбутнього імперського комісара України, в якій, зокрема, зазначалося: „Мета роботи рейхскомісара в Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Рейху продовольства та сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно пов’язаної з Німеччиною” [5, с.92]; 8 травня 1941 р. – інструкція для майбутнього імперського комісара „Остланд” (Прибалтика й Білорусія); 8 травня 1941 р. – Інструкція для імперського комісара всіх окупованих територій на Сході [12, с.344-345].

Говорячи про експансіоністські прагнення Німеччини щодо України, не слід забувати і про так звану теорію расової переваги німецького народу, що була одним зі стрижневих понять нацистської демагогії. „Українець як представник пасивного народу, перебуває у полоні природи. Він не може управляти взаємвідносинами, взаємовідносини управляють ним”, – зазначала секретна директива нацистського керівництва „Політика і управління людьми в Україні” [13, с.42]. Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною до винищення, меншою – до слугування німецьким панам.

Згідно з цією теорією розроблялися методи експлуатації населення захоплених територій, якому була призначена роль „робочої худоби”. Так, зокрема, у листі рейхслайтера нацистської партії М. Бормана від 23 липня 1943 р. до А. Розенберга зазначається: „Слов’яни покликані працювати на нас. Коли ж потреба дармової слов’янської робочої сили відпаде, вони можуть спокійно вмирати... Ми пани. Ми насамперед” [14, с.106].

А. Гітлер неодноразово заявляв, що Україна має забезпечити достаток великій Німеччині. На думку Г. Гімлера, необхідно було позбавитися місцевого населення, колонізувати територію: „Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові” [13, с.44]. У січні 1940 р. він підкреслював, що для успіху німецької політики на Сході треба знищити 30 млн слов’ян. В одному з циркулярів Г. Гімлер вимагав, „щоб на цій території шезли такі народності, як українці, гораки і лемки”. Гауляйтер рейхскомісаріату „Україна” Е. Кох наставляв підлеглих: „Я чекаю від вас найжорстокішого ставлення до місцевого населення” [13, с.45].

Найяскравішою демонстрацією такого підходу до мешканців окупованих територій є, зокрема, враження рейхслайтера М. Бормана від подорожі спільно з професором Г. Брандтом українськими колгоспами у липні 1942 р., внаслідок якої він писав: „...Така велика кількість дітей колись може завдати нам великого клопоту: адже ці діти належать до раси, яка вихована так, що може винести більш суворі випробування ніж наш народ... Ми зацікавлені у тому, щоб ці росіяни чи так звані українці не сильно розмножувалися: адже ми маємо за мету щоб... ці землі були повністю заселені німцями” [15, с.452]. І хоча М. Борман не мав безпосереднього відношення до планування конкретних заходів із впровадження окупаційної політики, його думку не можна недооцінювати, адже „йому належало ... знати і завжди і всюди висловлювати його (тобто А. Гітлера) думку” [15, с.8].

А. Гітлер вважав небезпечним зростання кількості місцевого населення, яке могло б, на його думку, відбутися під німецькою владою. Тому турбота про здоров’я, освіту, розвиток національної свідомості українців вважалася шкідливою для інтересів „третього рейху”, була загрозою для німецької нації панів. Отже, за словами А. Гітлера, навіть мови не могло бути про впровадження „...заходів, спрямованих на зміцнення їх (тобто місцевих мешканців) здоров’я” [15, с.453], також надзвичайно важливим було „...стежити за тим, щоб ніякими заходами не розбудити в місцевому населенні відчуття власної гідності...”, виходячи з цього, місцевому населенню не можна надавати право на отримання вищої освіти. Якщо ми (німці) зробимо цю помилку, то самі виховаємо тих, хто буде боротися проти нашої влади” [15, с.453]. Уся шкільна освіта, за словами фюрера, мала бути спрощеною до того, щоб „...навчити тубільців, наприклад українців, трохи читати і писати німецькою, такі предмети, як арифметика і т. ін., у цих школах ні до чого” [15, с.453].

Зрозуміло, що коли такої думки дотримувався сам фюрер, будь-які роздуми А. Розенберга про те, що німцям слід було б встановити більш м'яке ставлення до населення України (мається на увазі створення маріонеткового уряду, збройних сил, певна увага до самостійницьких прагнень українців) були приречені на провал і не сприймалися нацистською керівною верхівкою.

Отже, ідеологічним підґрунтям „нового порядку” були перш за все расова теорія зверхності німецької нації та ідея боротьби за розширення „життєвого простору”. Ці принципи були покладені в основу планування німецької окупаційної політики на Сході. Доступні на даний момент матеріали дозволяють говорити, що розробленими на момент війни були лише ті плани, які стосувалися експлуатації саме економічного потенціалу України, її людських ресурсів. Стосовно соціокультурної складової окупаційної політики в Україні можна стверджувати, що вона фактично не планувалася. Гірше того, зважаючи на кінцеву мету нацистів, можна стверджувати, що керівна ланка до початку війни загалом заперечувала запровадження будь-яких заходів у соціокультурній сфері, оскільки „робоча худоба” не мала потреби в них. Сутність політики нацистської верхівки на чолі з А. Гітлером, Г. Герінгом і Г. Гімmlером в „українському питанні” зводилася до вкрай спрощеної формули, у якій Україна розглядалася лише як одна з колоній „третього рейху”. Наслідком таких суперечностей стало те, що протягом війни відбулася трансформація поглядів гітлерівських керівників щодо України і українців у політиці Німеччини. Навіть переконаний расист Е. Кох змушений був з часом визнати необхідність співпраці з місцевим населенням.

Ряд важливих аспектів даної проблематики заслуговує на подальше вивчення, зокрема, вивчення соціокультурної політики у різних окупаційних зонах України, а також визначення, які саме принципи були покладені в основу такої політики у Трансїстрії та Генеральній губернії.

Джерела та література

1. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – Т. 2. – М., 1973.
2. Коваль В.С. „Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1983.
3. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. (редкол. І.Ф.Курас (голова) та ін.). – К., 2003. – Т. 4: Україна в Другій світовій війні, 1939–1945.
4. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942): В 3 т. / Упоряд. В.М.Косик. – Л., 1997.
5. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
6. „Дранг нах Остен” и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М., 1977.
7. Müller Klaus-Jurgen. Annee und Drittes Reich 1933-1939. – Paderborn, 1998.
8. Гитлер А. Моя борьба / Пер. с нем. ИТФ, Лобанов С.Н. отв. за выпуск. – М., 1992.
9. Шлепаков. Україна в планах міжнародної реакції напередодні Другої світової війни. – К., 1959.
10. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М., 1993.
11. Безыменский Л.А. Генеральный план „Ост”: замысел, цели, результаты (новые материалы) // Вопросы истории. – 1978. – № 5.
12. Мельников Д., Черная Л. Преступник №1. Нацистский режим и его фюрер. – М., 1981.
13. Слободанюк М.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). – Дніпропетровськ, 2005.
14. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні. – К., 2000.
15. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993.

Summary

Ideological implication of Nazi policy in social-cultural sphere on the territory of Reichskommissariat „Ukraine” on the early stage of the Soviet-German war is considered in the article. On basis of archive and narrative sources the main components of Nazi policy realization in the mentioned area have been established.

Т. В. Васильчук

РУЙНАЦІЯ МЕРЕЖІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІЙНИ (1941–1945 рр.) ТА ПОЧАТОК ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ

З позицій сьогодення не втрачають актуальності дослідження повоєнної відбудови господарства України, здійсненої в складних соціально-економічних умовах в стислий термін. Практично з руїн після визволення від окупації доводилося відбудовувати мережу вищої освіти. Визначення збитків, які зазнали вищі навчальні заклади України, дозволяє окреслити основні проблеми їх відродження та складові процесу відновлення освітньої діяльності – це й поставлено за мету поданої наукової розвідки. Наслідків війни у сфері освіти та відновлення функціонування навчальних закладів торкалися радянські науковці. Проте у працях, присвячених проблемам розвитку радянської вищої школи, питання